

MARIA SOLER I SALA*

***FEUDALISME I NUCLEACIÓ POBLACIONAL. PROCESSOS
DE CONCENTRACIÓ DE L'HÀBITAT AL COMTAT DE
BARCELONA ENTRE ELS SEGLES X I XIII***

ABSTRACT

The feudalization process will bring about a radical transformation in the previous model of settlement. From a fundamentally dispersed habitat, a new populational structure will emerge in which nucleated sites will focalize the economic and territorial articulation. In the context of medieval society, the concentration of population in permanent settlements guaranteed a more efficient control, not only above the territory and the people under its jurisdiction, but also, and above all, over the farming surplus they were able to produce. Thus, the feudal power decided to adopt different strategies focused on fostering the nucleation of population. The following paper pretends to review the chronology, character and results these strategies brought with them. The use of Historical Information Management Systems [SGIH] in the analysis of documental, archaeological and territorial sources as a whole, as well as the application of Geographical Information Systems [GIS] to the morphogenetic survey of a sum of 100 nucleated sites, should allow us to approach the processes of settlement nucleation that re-structured the territory of Barcelona's county between the 10th and 13th centuries.

* Universitat de Barcelona. El present article constitueix un resum de la primera part del treball de recerca [DEA] *Estructura econòmica i model de poblament. Morfogènesi evolutiva dels nuclis d'hàbitat concentrat al comtat de Barcelona entre els segles X i XIII*, presentat al Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica el setembre de 2002. Agraïxo els consells i ajuda rebuts per part de la Dra. Teresa Vinyoles, tutora de l'esmentat treball, del Dr. Antoni Riera, de la Dra. Blanca Garí i d'Alfred Mauri, així com el suport econòmic del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació. Em sento deutora també del professor Ramon Julià qui va ensenyar-me a apreciar l'interès de la topografia urbana en l'estudi de la societat medieval. Aquest article pretén ser la meua contribució al seu record.

1. INTRODUCCIÓ

El territori del comtat de Barcelona anterior al procés de feudalització es caracteritza per un model de poblament fonamentalment disseminat. Així ens ho permet comprovar la documentació més reculada, amb indicis d'hàbitat en llocs molt dispersos dins d'un mateix terme, i així ens ho deixa entreveure també l'arqueologia, que per al període que s'estén entre el segle VI i el segle X localitza una bona colla d'assentaments de caràcter disseminat¹.

A partir del segle XI però, el model de poblament dispers ha sofert un canvi radical. Al llarg d'aquesta centúria, l'arqueologia i la documentació ens mostren un territori en el que han anat apareixent un important nombre de nuclis de població concentrada repartits de forma homogènia pels prop de 4.500 Km² que constitueixen el territori comtal.

1. En trobem alguns exemples al Pla de les Sitges del Camaró (la Torre de Claramunt), a la Vinya del Tallaret (Odena), o al jaciment PK 4300 (Cabrera d'Igualada). En tots aquests casos es tracta d'assentaments de reduïdes dimensions, situats en espais dotats de bona visibilitat, formant petits habitatges, amb un ús abundant de la fusta –de la qual només ens en resten indicis en forma de forats de pal–, i amb una restringida capacitat poblacional. Carta Arqueològica [CA], Anoia, la Torre de Claramunt, fitxa 05-31-05; CA, Anoia, Odena, fitxa 24; CA, Anoia, Cabrera d'Igualada, fitxa 17.

2. Les fonts documentals inèdites han estat recercades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó [ACA]; a l'Arxiu Històric de la Biblioteca de Catalunya [AHBC]; a l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa [AHCT]; a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès [AHCVP]; i a l'Arxiu Històric Municipal d'Olesa de Montserrat [AHMOM]. Pel que fa referència a les fonts escrites publicades s'han utilitzat els següents repertoris documentals: ALTURO, J.: *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, 3 vols. Barcelona, Fundació Noguera, 1985 [ASAB]; BACH, A.: *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1984 [SMS]; BISSON, T.N.: *Fiscal accounts of Catalonia (1151-1213)*, volume I-II. California, University of California Press, 1984 [FA]; FÀBREGA, A.: *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1000*, vol. I. Barcelona, Capitulum Almae Sedes Barchinonensis Archivium, 1995 [DCB]; FÉLIU, G.; SALRACH, J.M.; ARNALL, M.J.; BAIGES, J.; BENITO, P.; CONDE, R.; FARÍAS, V.; TO, Ll.: *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols. Barcelona, Fundació Noguera, 1999 [ACA^p]; FERNÁNDEZ I TRABAL, J.; FERNÁNDEZ I TRABAL, J.: *Inventari dels pergamins del fons Mercader Bell-Lloc de l'arxiu històric municipal de Cornellà de Llobregat (s. XI-XVIII)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1989 [AHMC]; FONT I RIUS, J.M.: *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 2 vols. Barcelona, CSIC, 1969 [CPF]; MARCA, P. de: *Marca hispanica, sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumiacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*. Paris, 1688 [MH]; MIQUEL I ROSSELL, F.: *Liber Feudorum Maior*. Barcelona, CSIC, 1945 [LFM]. ORDEIG i MATA, R.: *Les dotalies de les esglésies de Catalunya, segles IX-XII*, 4 vols. Vic, Estudis històrics, 1993 [DEC]; PARDO, M.: *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994 [MEB]; PÉREZ, X.: *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1988 [DCM]; PONS I GURI, J.M.: *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984 [SMRR]; PUIG, P.: *El capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa*, 2 vols.

La coincidència cronològica existent entre aquest procés de nucleació poblacional i l'adveniment del feudalisme ens porta a reflexionar sobre la relació que s'estableix entre un i altre fenòmens. Per a una societat com la feudal, basada en la usurpació per part d'una minoria de l'excedent agrari de la majoria camperola, el model d'hàbitat concentrat garantia un control més eficaç no només sobre el territori i els individus que hi habitaven sinó també, i sobretot, sobre la producció que aquests eren capaços de generar. D'aquí que el poder feudal decidís adoptar un seguit d'estratègies destinades a pressionar l'hàbitat dispers per tal d'enquadrar-lo en nuclis de població estable. El present article pretindrà analitzar la cronologia, caràcter i resultats dels processos de nucleació que se'n van derivar.

Per fer-ho, s'han analitzat un total de 100 nuclis de població concentrada documentats en el marc cronològic i territorial estudiat. L'ús dels Sistemes de Gestió de la Informació Històrica [SGIH] en la gestió integrada de fonts documentals², arqueològiques³ i territorials⁴ ens ha permès recollir i coordinar totes aquelles dades

Barcelona, Fundació Noguera, 1992 [CBA]; PUIG, P.: *El monestir de Sant Llorenç de Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles XI i XII*, 3 vols. Barcelona, Fundació Noguera, 1995 [SLM]; RIBAS, B.: *Historia de Montserrat (888-1258)*. Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990 [RIBAS]; RIUS, J.: *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*. Barcelona, CSIC, 1945-47 [CSC]; UDINA, A.M.: *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984 [ST]; UDINA, E.: *El "Llibre Blanch" de Santas Creus* (Cartulario del siglo XII). Barcelona, CSIC, 1947 [LBSC]; VALLÈS, J.; VIDAL, J.; COLL, M.C.; BOSCH, J.: *El Llibre Verd de Vilafranca*. Barcelona, Fundació Noguera, 1992 [LVV]. Els acrònims entre claudàtors es corresponen amb la fórmula que utilitzarem per referir-nos a cadascun dels repertoris documentals al llarg del text.

3. L'estudi de les fonts arqueològiques s'ha realitzat a partir de l'anàlisi de la Carta Arqueològica [CA] dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, i del buidat de les memòries d'excavació inèdites o publicades fruit de les avui ja molt nombroses intervencions arqueològiques realitzades en entorns urbans. Pel que fa al patrimoni arquitectònic s'ha accedit, quan ha estat necessari, a l'arxiu del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local [SPAL] de la Diputació de Barcelona, i s'ha procedit a un buidat exhaustiu de la informació continguda a DDAA.: *Catalunya Romànica*, vols. XVIII, XIX, XX. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991-1992 [CR].

4. Com a fonts territorials hem utilitzat la cartografia històrica dipositada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó [ACA], les descripcions realitzades per erudits, viatgers i polítics d'època moderna i contemporània [ZAMORA, F.: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973; LORENZO, J.; VILLANUEVA, J.: *Viage literario de las iglesias de España*. Edició facsimil. València, Biblioteca Valenciana, 2001; CODINA, J.; MORÁN, J.; RENOM, M.: *El Baix Llobregat el 1789. Respuestas al cuestionari de Francisco de Zamora*. Barcelona, Curial, 1992; MADDOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar. Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona d'Ultramar*, 2 vols. Barcelona, Curial, 1985], i la cartografia actual. De cadascun dels municipis estudiats hem analitzat els mapes topogràfics a escala 1:50.000, els ortofotomapes a escala 1:25.000 i les topografies urbanes a escala 1:5.000 elaborades per l'Institut Cartogràfic de Catalunya [ICC], així com les fotografies aèries d'aquells espais que ens han semblat d'interès. Sempre que ha estat possible s'han analitzat també els parcel·lars urbans a escala 1:1 elaborats pels propis municipis. Igualment hem dut a terme activitats de prospecció territorial amb l'a-

històriques susceptibles d'oferir-nos informació sobre l'evolució de cadascun d'aquests nuclis⁵. A l'hora, l'aplicació dels Sistemes d'Informació Geogràfica [SIG] a l'estudi morfogènètic dels espais d'hàbitat concentrat, ens ha conduït a analitzar l'origen i posterior desenvolupament de llurs respectives trames urbanes⁶. L'anàlisi topogràfica ens ha permès identificar els pols d'atracció a partir dels quals s'originaren i els processos d'afaiçonament que en fomentaren el seu desenvolupament. La caracterització dels focus poblacionals, així com l'estudi diacrònic de les formacions urbanes que generaren⁷, ens hauria de permetre saber si els processos de nucleació detectats al comtat de Barcelona entre els segles X i XIII són el resultat, o no, d'un projecte de reestructuració poblacional directament relacionat amb les necessitats de gestió econòmica i territorial del poder feudal.

2. PROCESSOS DE NUCLEACIÓ

D'acord amb les dades obtingudes, i en funció del caràcter més o menys espontani de les concentracions urbanes generades, podem establir una primera diferenciació en els processos de nucleació poblacional. En primer lloc parlarem d'aquells nuclis que són el resultat d'una estratègia activa de pressió sobre els espais d'hàbitat dispers, com puguin ésser l'*encastellament*, l'*ensagrerament* o la concessió de cartes de poblament. En segon lloc analitzarem aquelles concentracions que gaudeixen d'un caràcter més espontani, resultat del desplaçament de població atreta pel creixent dinamisme econòmic de camins, mercats i centres productius.

juda d'aparells de teledetecció per satèl·lit [GPS], que ens han permès geoposicionar tots aquells elements susceptibles d'aportar-nos informació sobre la topografia medieval dels nuclis estudiats.

5. Per a l'explicació dels Sistemes de Gestió de la Informació Històrica [SGIH], ens remetem a MAURI, A.: *Sistemes territorials i l'estudi de les traces arqueològiques medievals. Un exemple d'aplicació a l'antiga baronia de Castellvell de Rosanes (Baix Llobregat, Barcelona)*. Memòria de Llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona, 1997.

6. Per a una proposta metodològica sobre l'estudi morfogènètic i evolutiu dels nuclis de població concentrada medievals, vegeu SOLER, M.: *Estructura econòmica i model de poblament. Morfogènesi evolutiva dels nuclis d'hàbitat concentrat al comtat de Barcelona entre els segles X i XIII*, vol. 1. Treball de Recerca [DEA] inèdit. Universitat de Barcelona, 2002, especialment pp. 21-41.

7. SOLER, M.: "Medieval topographical urban models: development and morphological evolution of the villages in Barcelona's county between the 10th and 13th centuries". *III International Conference of Medieval and Later Archaeology*, vol. 1. Basilea, Folio-Verlag, 2002, pp. 573-579.

Primeres temptatives de concentració: l'encastellament

Per al territori i cronologia presos en consideració, les iniciatives actives de concentració de la població ens apareixen des de cronologies força reculades. Les primeres que documentem les localitzem a nivell arqueològic en un seguit de castells com els de Subirats⁸, Gelida⁹, Vilademàger¹⁰, Orpí¹¹, Cervelló¹², Castellvell¹³ o Eramprunyà¹⁴, que disposen d'un nucli de població a l'interior del recinte castral. Una cosa similar devia ocórrer a Masquefa¹⁵ o Esparreguera¹⁶, on malgrat tenir molts pocs vestigis sobre les estructures del castell, sí que documentem la presència d'hàbitat en cronologies alt medievals.

El deteriorat estat de conservació d'aquests castells, així com la manca d'estudis documentals o arqueològics susceptibles d'aportar-nos dades sobre la seva configuració original, ens obliga a ésser especialment prudents a l'hora de plantejar-nos-en un estudi comparatiu. De tota manera podem afirmar que almenys en quatre casos –castells de Gelida, Cervelló, Castellvell de Rosanes i Eramprunyà– l'espai fortificat presenta una tipologia constructiva de característiques similars. Cadascun d'ells compta amb dos recintes, un de superior i un altre d'inferior, aquest darrer dotat d'una església. Alhora, mostren una clara divisió espacial entre el castell pròpiament dit, emplaçat a la part superior, i l'espai destinat a l'hàbitat, al culte i al cementiri. Aquest model podria aplicar-se també als recintes castrals de

8. MAURI, A.; SOLER, M.: *Informe històric i arqueològic sobre el castell de Subirats*. Treball de documentació inèdit, 1999.

9. MACIAS, JM.; MESTRES, M.; BURÉS, ML.; FABREGA, X.: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al castell de Gelida (Alt Penedès)*. Memòria d'excavació inèdita, 1991. MENCHÓN, J.: *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al castell de Gelida (Alt Penedès)*. Memòria d'excavació inèdita, 1996. ARTIGUES, P.: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Castell de Gelida*. Memòria d'excavació inèdita, 1998. MAURI, A.; MENCHÓN, J.; TEIXELL, I.: "Excavacions arqueològiques al castell de Gelida. Campanyes de 1996 i 2001-2002". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002*. En premsa.

10. BORI, R.: "La Llacuna". *Història de l'Anoia*, vol II. Manresa, Edicions Selectes, 1988, p. 193.

11. TORRAS I RIBÉ, J.: "Orpí". *Història de l'Anoia*, vol II. Manresa, Edicions Selectes, 1988, pp. 235-251.

12. CR, vol. XX, p. 332.

13. CR, vol. XIX, p. 110.

14. CR, vol. XX, p. 362.

15. MAURI, A.; REDONDO, S.; JUTGE, C.: *L'església de Sant Pere de Masquefa (Anoia)*. Memòria d'excavació inèdita, 1998.

16. GARCIA, J.; LÓPEZ, A.: *Memòria de l'excavació duta a terme al Puig d'Esparreguera (Baix Llobregat)*. Memòria d'excavació inèdita, 1997.

Subirats i Vilademàger, i fins i tot als nuclis originals de Masquefa i Esparreguera, tot i que en aquests dos darrers casos potser calgui parlar d'una estructura menys encastellada. A Masquefa i Esparreguera les dues esglésies romàniques visibles actualment se superposen a esglésies anteriors i a estructures de fortificació desaparegudes, instal·lades en zones planes, de poca extensió, envoltades de torrentades i accessibles només per un dels seus extrems¹⁷. Una cosa similar succeiria a Castellet¹⁸, on la població s'estableix en l'estreta plana aturonada que forma el meandre del riu Foix, i també a Banyeres del Penedès, on el castell homònim veurà aparèixer just a la seva vessant meridional un hàbitat en forma de ventall similar als que trobem en algunes àrees de la França meridional¹⁹.

D'una cronologia similar i ubicades en espais de característiques semblants als anteriors, coneixem l'existència d'un seguit de torres de guaita que també varen generar un espai d'hàbitat concentrat al seu voltant. L'assentament de la Tossa de Montbui²⁰, a Santa Margarida de Montbui, i l'hàbitat establert a redós de la Torre de Claramunt²¹ en són dos bons exemples. En el cas de la Tossa de Montbui, les excavacions arqueològiques han documentat un nucli de cases en altura constituït per un seguit de construccions molt rudimentàries relacionades amb llars, sitges i recipients ceràmics datables del segle X. Tot sembla indicar que aquest hàbitat estava relacionat amb algun tipus de torre de caràcter defensiu que hauria articulat l'establiment d'una comunitat de pobladors al seu voltant.

Analtzades en el seu conjunt, les cronologies d'aquest tipus d'hàbitat semblen demostrar que abans de l'any 1000 els senyors dels castells apostaren per un programa ben definit d'ocupació i explotació del territori basat en la concentració de l'hàbitat a redós del recinte castral formant nuclis de població encimbellada. La distribució territorial d'aquest tipus d'assentaments encastellats, així com les semblances morfològiques que s'estableixen en la disposició de la població en cadascun d'ells ens deixa entreveure que aquesta temptativa respon més a la creixent pressió exercida sobre la població per tal de mantenir-la controlada, que no pas a una estratègia de protecció, ja que en aquells moments la frontera amb els musulmans no constituïa un perill proper.

17. MAURI, A.; SOLER, M.: "Les conques baixes del Llobregat i l'Anoia a la fi del 1er. mil·lenni". *Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1er mil·lenni*. Vic, Eumo, 1999, p. 214.

18. CR, vol. XIX, p. 100.

19. BOURIN, M.: "Introduction à la problématique du colloque". *Morphogenèse du village médiéval, IXe-XIIe siècles. Actes de la table ronde de Montpellier, 22-23 février*. Montpellier, Association pour la connaissance du patrimoine du Languedoc-Roussillon, 1996, p. 29.

20. CA, Anoia, Santa Margarida de Montbui, fitxa 9.

21. RIBA I GABARRÓ, J.: "La Torre de Claramunt". *Història de l'Anoia*, vol I. Manresa, Edicions Selectes, 1988, pp. 297-219.

Aquest tipus d'iniciatives, tant a nivell topogràfic com a nivell programàtic i cronològic responen força bé al model d'*encastellamento* definit per Toubert per al Laci italià, de manera que podem parlar perfectament de llocs d'habitat encastellat. Tant allà com aquí els senyors dels castells intentaven atraure contingents de població dins dels espais castrals per tal d'augmentar el control exercit sobre aquesta i sobre la seva producció²². L'objectiu final era el de reestructurar el territori per tal de racionalitzar i garantir la percepció dels recursos que era capaç d'oferir.

Malgrat la relativa profusió d'aquest tipus d'assentaments fortificats en altura a l'àrea estudiada, tot sembla indicar que aquesta primera temptativa de concentració no va tenir l'èxit esperat, ja que ben aviat documentem com la majoria d'aquests nuclis castrals cauen en decadència i es constitueixen nous espais d'habitació a la plana, en àmbits dotats de millors condicions edafològiques i més ben comunicats. En molts casos, l'església parroquial continuaria emplaçada al costat del castell, però la població preferiria abandonar els nuclis encimbellats i establir-se en cotes topogràfiques més baixes, al costat dels camins.

Un cercle de pau?: la sagrera

Davant del fracàs dels senyors dels castells en la seva temptativa de concentrar la població a l'interior dels recintes castrals, serà l'estament eclesiàstic qui prendrà la iniciativa i decidirà apostar per un model de poblament de caràcter concentrat, en aquesta ocasió a l'entorn de les esglésies.

En clara connivència amb la classe senyorial laica —amb qui compartia llinatge i objectius—, i dotada d'un projecte de reestructuració territorial minuciosament definit, l'Església esdevindrà un dels principals motors d'enquadrament de la població en nuclis estables. Per fer-ho només li caldrà recórrer a un cànion de tradició visigòtica, conegut ja en el concili de Toledo de l'any 681, segons el qual l'àmbit de trenta passes que envoltava les esglésies esdevenia espai sagrat apte per al refugi²³. La reinterpretació d'aquest precepte en els moviments de *Pau i Treva de*

22. És el que les riques fonts escrites italianes documentaran amb la fórmula "amasare homines", "congregare populum". TOUBERT, P.: *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe au XIIe siècles*, vol. 1. Roma, École Française de Roma, 1973, p. 325. Per a una visió de síntesi sobre el debat generat entorn de la importància del fenomen a Itàlia i sobre la configuració del mateix a Castella, vegi's: MARTÍN, I.: "Riflessioni sull'incastellamento nella Penisola Iberica: la Castiglia dell'Ebro e la transierra di Madrid". *Archeologia Medievale. Cultura materiale, Insediamenti, Territorio*, XXVIII. Siena, 2001, pp. 83-107.

23. VIVES, J. : *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona-Madrid, CSIC, 1963, p. 398.

*Déu*²⁴ permetrà dotar d'immunitat l'espai circumdant de les esglésies convertint-lo en un territori pretesament aliè a la violència senyorial i especialment favorable a la concentració de l'hàbitat pagès.

Malgrat els nombrosos estudis realitzats entorn de la sagrera en els darrers anys²⁵, continuem sense conèixer l'abast real del fenomen. L'any 1996 Pierre Bonnassie, en un interessant article de síntesi apuntava ja la necessitat de realitzar una anàlisi quantitativa del que ell intuïa com una majoria de llocs ensagrats²⁶. Malauradament, sis anys més tard, aquest estudi encara resta per fer²⁷.

Sense intenció de suplir aquesta necessària anàlisi quantitativa, i amb una pre-tensió merament orientativa, podem afirmar que per al territori estudiat, del total de 100 nuclis analitzats tan sols en un 40% estableixen el seu origen a redós d'una església. En aproximadament un 70% dels casos, la documentació de la sagrera la realitzem a partir de fonts coetànies, ja siguin escrites o arqueològiques. En la resta de casos, la certificació de la seva existència l'efectuem o bé a partir dels indicis topogràfics fossilitzats en els parcel·lars i nomenclàtors urbans actuals²⁸ –als quals

24. JUNYENT, E.: *La Pau i Treva*. Barcelona, Rafael Dalmau, 1975; FARÍAS, V.: "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15. Barcelona, 1993-1994, pp. 9-37.

25. El fenomen de la sagrera ha estat àmpliament estudiat per la historiografia medieval catalana. Des que K. Kenelly va publicar el seu estudi, s'ha avançat notablement en el coneixement d'aquest espai, tant des d'un punt de vista històric com topogràfic. En aquest sentit cal destacar els nombrosos treballs duts a terme per P. Bonnassie i el minucios estudi de V. Fariás. Des d'un punt de vista topogràfic i arqueològic cal esmentar l'anàlisi de R. Martí versat sobre el territori de Girona, al qual debem el concepte d'*ensagrament*, i el treball de J. Vilaginés sobre el Vallès Oriental. KENELLY, K.: "Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)". *Anuario de Estudios Medievales*, V. Barcelona, 1968, pp. 107-135; BONNASSIE, P.: "Aux origines des villages ecclésiiaux circulaires: les «sagreres» catalanes du XIe siècle". *Morphogenèse du village médiéval, IXe-XIIe siècles*. Montpellier, 1996. FARÍAS, V.: "La sagrera catalana (c. 1025 - c. 1200). Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial". *Studia Historica – Historia Medieval*, XI. Salamanca, 1993, pp. 81-121; MARTÍ, R.: "L'ensagrament: l'adveniment de les sagreres feudals". *Faventia*, 10/1/2. Bellaterra, 1988, pp. 153-182; VILAGINÉS, J.: "El fenomen parroquial en la societat del Vallès Oriental a l'alta edat mitjana (ss. XI i XII)". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 9. Barcelona, 1998, pp. 125-142.

26. BONNASSIE, P.: "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le «cercle de paix» des églises (XIe s.)". *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. Paris, DAF, 1996, p. 68.

27. No podem dir el mateix, en canvi, sobre la incidència de les *celleres* en el territori rossellonès, on el minucios estudi d'A. Catafau ens en permet obtenir una idea força completa. CATAFAU, A.: *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe-XVe siècles)*. Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 1997.

28. L'estudi de les trames urbanes actuals ens permet conèixer l'existència d'una sagrera en un determinat espai, a l'igual que ens ho permeten intuir també alguns topònims fossilitzats en el nomenclàtor de carrers i places. La denominació popular de *La Sagrera* per al poble de Palau-solità, els actuals barris de *La Sagrera*, a Esplugues de Llobregat o Santa Eulàlia de Ronçana, i els carrers de *La Sagrera* a Lliçà d'Amunt o Montornès del Vallès en són alguns exemples.

sovint resulta molt difícil d'assignar una cronologia precisa-, o bé a través de referències escrites documentades en capbreus o descripcions d'època baix medieval i moderna²⁹. Aquestes darreres han de ser preses amb molta prudència, atesa la laxitud amb què s'utilitza a partir del segle XIII el mot *sagrera*, el qual haurà perdut la seva significació original i haurà passat a identificar qualsevol concentració de cases a redós d'una edificació singular, sigui de caràcter eclesiàstic o laic³⁰.

Nuclis ensagrerats del comtat de Barcelona amb la primera menció documental de l'església a partir de la qual es desenvolupen

Santa Maria de Palautordera	862	Cabrera de Mar	1025
Parets del Vallès	904	Sant Pere de Riudebitlles	1026
Santa Eulàlia de Ronçana	932	Polinyà	1028
Sant Vicenç dels Horts	955	Corbera de Llobregat	1030
Sant Quintí de Mediona	962	Lliçà de Vall	1038
Montornès del Vallès	970	Sabadell	1039
Avinyonet	975	Mollet	1044
Rubí	986	Montcada i Reixac	1048
Sant Feliu de Codines	986	Mataró	1053
Sant Just Desvern	986	Vilassar de Dalt	1055
Cornellà de Llobregat	993	Esplugues de Llobregat	1059
Santa Perpètua de Mogoda	998	Lliçà d'Amunt	1059
Sant Fost de Campsentelles	1001	el Bruc	1068
Sant Joan Despí	1002	Pierola	1071
Sant Boi de Llobregat	1004	Palau-solità	1080
Santa Maria de Martorelles	1005	Sant Esteve Sesrovires	1082
Cardedeu	1012	Vallgorguina	1083
Olesa de Montserrat	1012	Vilobí del Penedès	1087
Argentona	1023	El Vendrell	1098
Santa Coloma de Gramenet	1024	Abrera	1110

29. Tal és el cas, per exemple, de la única menció documental amb què comptem per a la sagrera d'Abrera [Biblioteca de Catalunya, Manuscrits, Capbreu del Marquès de Vilafranca, p. 272v., any 1751], o de l'explícita descripció de Sant Esteve de Sesrovires al segle XVIII: “[*pueblo*] de figura redonda [...]. La iglesia y la rectoría estan juntas [...]. Alrededor hay unas 20 casas que hacen círculo redondo a la dicha iglesia [...]” [CODINA, J.; MORAN, J.; RENOM, M: *El baix Llobregat el 1789...*, pp. 240, 244].

30. En aquest sentit, resulta interessant observar com el nucli de cases format a redós de l'Hospital de Provençana (l'Hospitalet de Llobregat) serà conegut des del segle XIII com a *Sagrera de l'Hospital*. Una cosa similar ocorrerà a Castellar del Vallès on la població s'establirà a la *Sagrera de les Fàbregues*. En un i altre cas observem com el terme *sagrera* mica en mica va perdent el seu significat originari i passa a designar un conjunt de cases establertes de forma ràdio concèntrica a l'entorn d'un edifici singular.

Les dades obtingudes ens permeten realitzar, almenys, dues observacions. En primer lloc que al comtat de Barcelona el procés d'*ensagrera*ment no va gaudir ni de la profusió ni de l'hegemonia que sovint se li ha suposat. És cert que la xifra del 40% podria ser incrementada amb la inclusió d'alguns espais mancats de referències documentals o topogràfiques que malgrat generar sagreres habitades no han arribat fins als nostres dies³¹. Però és cert també que la documentació d'un 30% de les mateixes a partir de fonts topogràfiques o escrites de cronologia posterior ens en podria fer reduir el nombre d'exemples. D'acord amb això, i mentre l'arqueologia no ens ofereixi informació susceptible de calibrar l'esmentat percentatge, creiem que per al comtat de Barcelona, lluny de parlar d'hegemonia del poblament ensagrera, cal apostar per la concepció d'un territori en el que hi convisqueren, de forma simultània, diferents models d'hàbitat concentrat.

D'altra banda, i a tenor de l'emplaçament territorial de les sagreres documentades, detectem una molt poc homogènia distribució d'aquest tipus de nuclis, essent més abundants en el territori que s'estén a l'est del Llobregat (Pla de Barcelona, Baix Llobregat i Vallès) que no pas a la seva vessant occidental. Aquest fenomen podria relacionar-se tant amb el decalatge cronològic existent en llur respectiva incorporació a mans cristianes, com amb l'adopció d'estratègies d'organització territorial diferenciades. L'àmbit del Vallès, fortament cristianitzat des d'èpoques molt reculades³² i amb un impacte relativament escàs del domini musulmà en la seva estructura econòmica i social, acolliria amb major interès la iniciativa de d'*ensagrera*ment que no pas el territori penedesenc. Aquest darrer, més proper a l'amenaça de l'*al-tagr*, mantindrà durant força més temps l'hàbitat encastellat, i quan la població opti per baixar a la plana ho farà induïda no tant per les promeses de l'Església com pel dinamisme econòmic de camins i mercats.

A l'hora d'interpretar el fenomen de l'*ensagrera*ment s'ha posat molta èmfasi en el seu caràcter espontani i en l'actitud protectora de l'estament eclesiàstic respecte de la població pagesa, considerant la sagrera com una resposta solidària en contra de la violència³³.

31. Estem pensant, per exemple, en l'església de Santa Margarida de Martorell, on la construcció del temple romànic a final del segle XII comportarà l'aterrament de les estructures poblacionals i d'emmagatzematge que constituïen la sagrera del segle XI. NAVARRO, R.; MAURI, A.: *Memòria de les excavacions arqueològiques a l'església de Santa Margarida de Martorell*. Memòria d'excavació inèdita, 1983-1997. Aquest i altres casos constitueixen el que Victor Fariás interpretava com a "proyectos fallidos", és a dir, sagreres que mai van arribar a consolidar un nucli de poblament estable de dimensions i característiques suficientment sòlides com per arribar a perdurar fins a l'actualitat. FARIÁS, V.: "La sagrera catalana...", p. 115.

32. VILAGINÉS, J.: "El fenomen parroquial...", p. 127.

33. BONNASSIE, P.: "Les sagreres catalanes...", p. 69. CATAFAU, A.: *Les celleres...*, pp. 39-55.

L'estudi territorial de les sagreres ens porta a qüestionar aquest tipus de plantejaments. En primer lloc per la desigual distribució del fenomen en un territori exposat teòricament per igual a la violència feudal. En segon lloc, pel relativament escàs percentatge de llocs, que de ben segur haurien d'haver sigut molt més nombrosos si els efectes de la violència haguessin estat tan insostenibles com el que sovint s'ha afirmat, i si la població hagués considerat l'espai de sagrera com una solució real davant l'amenaça feudal. El fet que esglésies com la de Viladecavalls³⁴, dotades d'una acta de consagració en la que s'explicita l'assignació d'un espai de sagrera no vagin arribar a constituir espais d'hàbitat concentrat al seu voltant, creiem que és indicatiu o bé de la falta de garanties d'aquests espais, o bé de la desconfiança d'uns pobladors que al segle XI no acabaven de veure clara l'opció de refugi que els ofería l'Església. En un moment en què la Seu de Barcelona, el cenobi de Sant Cugat o el monestir de Sant Llorenç de Munt han adoptat estratègies de gestió territorial plenament feudals i exigeixen part de les collites als camperols que mica en mica han desposseït de la propietat de llurs pròpies terres, és possible que l'hàbitat dispers vegi amb desconfiança una iniciativa que, a la pràctica, suposava una significativa disminució del marge de llibertat de què gaudia. I és que de fet, la sagrera no deixava de constituir una important font d'ingressos per a l'Església, atès que tots els que hi vivien o hi disposaven un espai de celler havien de pagar el seu respectiu *censum ecclesiae*. El pagament d'aquest cens era totalment obligatori. Tant, que fins i tot es permetrà l'ús de la tant condemnada violència a l'hora de fer-ne efectiva la seva percepció³⁵.

Des d'un punt de vista territorial, el fenomen de l'ensagrerament se'ns presenta més com un projecte perfectament estructurat d'enquadrament poblacional que no pas com una iniciativa d'assistència als més febles. Si observem la cronologia de les esglésies que generaran una concentració de poblament al seu voltant, veurem que pràcticament totes apareixen documentades entre el 1030 i el 1100³⁶. Totes elles s'emmarquen en la ingent tasca constructiva duta a terme en el període central del segle XI³⁷, la qual se'ns presenta com el signe evident d'un projecte destinat no només a agrupar part de la població en nuclis estables sinó també, i sobretot, a enquadrar-la en unes demarcacions territorials ben definides: les parròquies. La pràctica totalitat de les esglésies construïdes en aquest període al comtat de

34. FERRAN, D.; IGLESIS, E.; NOLLA, M.T.; PEREGRINA, M.; PUY, J.: *Història de Viladecavalls*. Viladecavalls, Ajuntament de Viladecavalls, 1991, p. 94.

35. FARIAS, V.: "La sagrera catalana...", p. 92 i 101.

36. Únicament l'església d'Abrera sembla sortir-se de la norma, atès que no serà documentada fins el 1110. No obstant això, l'estudi de paraments ens ha permès constatar una fase constructiva anterior a aquesta data. SOLER, M.: *L'església de Sant Pere d'Abrera. Estudi sobre la seva evolució històrica*. Abrera, Ajuntament d'Abrera, 2000, pp. 25-26.

37. MAURI, A.; SOLER, M.: "Les conques baixes del Llobregat i l'Anoia...", p. 216.

Barcelona esdevindran seu d'un terme parroquial. Aquest darrer estava cridat a trobar en el nucli ensagrerat el seu principal focus d'articulació econòmica i territorial.

La proposta d'enquadrament poblacional oferta per l'Església és clara. Calia racionalitzar la gestió de l'espai de forma homogènia, i el que no aconseguirà el comte –per la seva feblesa–, ni els senyors laics, ho farà l'Església, creant una trama de demarcacions territorials a partir de les esglésies construïdes abans de l'any 1100. La sagrera serà per tant quelcom més que un cercle de pau. De fet, la pau se'ns presenta com la justificació moral d'un projecte d'abast i objectius força més complexos.

L'aplicació dels Sistemes de Gestió de la Informació Històrica [SGIH] a l'estudi integrat de fonts documentals, arqueològiques i territorials, i l'ús dels Sistemes d'Informació Geogràfica [SIG] en la representació de tota aquesta informació sobre els parcel·lars urbans actuals ens permet aportar algunes dades sobre la ubicació i morfologia dels nuclis de població ensagrerada.

Bona part de les sagreres habitades documentades al comtat de Barcelona es troben en cotes relativament baixes, compten amb algun curs hidràulic proper i gaudeixen de bona comunicació amb la xarxa viària medieval. A nivell morfològic, constitueixen un espai habitat de topografia circular³⁸ amb un radi d'entre 30 i 40 passos, és a dir, uns 3.000 m² al voltant de l'església³⁹. Aquesta extensió és coincident amb la resultant d'aplicar la tècnica de medicació en passos que se'ns especifica en un document de Sant Silvestre de Vallmala⁴⁰.

A l'interior d'aquest espai s'hi disposaven les cases, apinyades una al costat de l'altra i ben properes o adossades a l'església, formant un nucli de població ràdio concèntrica al seu voltant. Disposem de molt poques notícies sobre la quantitat de cases que hi havia a l'interior de l'espai ensagrerat. Sabem només, per exemple, que al segle XI la sagrera de Mollet comptava amb 18 sagrers⁴¹, mentre que la de Reixac en tenia un total de 9. Desconeixem si els *sagrers* de Montcada es corresponien amb parcel·les construïdes o eren espais dedicats a celler o magatzem, però sabem que en el cas de Reixac tots es corresponien amb cases que llindaven amb altres cases i

38. Per al comtat de Barcelona, documentem una única sagrera de perímetre rectangular a Palau de Plegamans. VILAGINÉS, J.: "El fenomen parroquial...", p. 131.

39. En aquest sentit, i d'acord amb les dades obtingudes, considerem excessivament reduïda la quantificació feta per V. Fariás de 2.800 m² i ens mostrem més acord amb la proposta de Baudreu i Cazès quan afirmen un radi de fins a 40 o 50 metres. FARIÁS, V.: "La sagrera catalana...", p. 85; BAUDREU, D.; CAZÈS, P.: "Les villages ecclésiiaux dans le bassin de l'Aude". *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. Paris, DAF, 1994, pp. 80-97.

40. BONNASSIE, P.: "Les sagreres catalanes...", p. 77, nota 16.

41. CORBALÁN, J.; GORDI, J.; GORDI, P.; LARDÍN, A.; NORÓ, J.; PÉREZ, X.; PI, C.; VILA, LL.; VILAGINÉS, J.: *Moledo-Mollet 993-1993*. Mollet, Ajuntament de Mollet del Vallès, 1993, p. 44.

amb l'església de Sant Pere⁴². Molt sovint, les cases disposaven d'un petit hort al seu costat⁴³.

L'espai de sagrera formava un recinte tancat per les pròpies parets del darrera de les cases, a les quals s'accedia per la porta que donava a la plaça de l'església, centre de la vida social, econòmica i religiosa de la comunitat. En moltes ocasions aquesta plaça era el centre on se celebrava el mercat local, tal i com s'observa a Argentona⁴⁴, a Sant Boi de Llobregat⁴⁵, a Vilassar de Dalt⁴⁶ o a Mataró⁴⁷.

L'interior del recinte urbà restava organitzat en funció d'uns carrers que el travessaven i podien obrir-se a l'exterior en forma de portal⁴⁸. L'actual Arc de l'Església d'Olesa de Montserrat n'és un magnífic exemple. Aquests carrers eren tortuosos i estrets, tal i com s'observa encara avui a la trama dels actuals nuclis antics de Sant Boi de Llobregat, Sant Quintí de Mediona o Vilassar de Mar.

A banda de les cases i l'edifici cultual, en aquest espai hi trobarem algunes sitges d'emmagatzematge de cereal i el cementiri. Així ho veiem, a nivell arqueològic, a la sagrera de Santa Margarida de Martorell o a la sagrera d'Olesa de Montserrat, on s'hi han documentat enterraments i sitges; i a nivell topogràfic a sagreres com les de Lliçà d'Amunt i Cabrera de Mar. A nivell documental, resulta significatiu l'exemple que ens ofereix la venda feta per Adaleit d'un sagrer que tenia a l'església de Sant Salvador de Polinyà, al costat del cementiri⁴⁹. A tenor del que se'ns diu en aquest document, el sagrer era utilitzat com a corral i celler, mentre que la vivenda de la venedora s'emplaçava fora de l'espai sagrat.

42. ALCÁZAR, J.; DURAN, M.; HUNTINGFORD, E.: *El poblament de Reixac als segles X i XI*. Montcada i Reixac, Ajuntament de Montcada i Reixac, 1992, pp. 52-53.

43. Així ho documentarem a Mataró i a Santa Maria de Martorelles. LLOVET, J.: *Mataró. Dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 2000, p. 62; FARIAS, V.: "La sagrera catalana...", p. 108.

44. CASTILLO I EZQUERRA, M.J.: *Argentona i Vilassar a cavall de dues èpoques*. Argentona, Ajuntament d'Argentona, 1987, p. 210.

45. LLEDÓ, M.; GARCÍA, J.; SERRET, C.: *Història de Sant Boi de Llobregat*. Sant Boi de Llobregat, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, 1993, p. 111.

46. CASTILLO I EZQUERRA, M.J.: *Argentona i Vilassar...*, p. 210.

47. LLOVET, J.: *Mataró...*, p. 62.

48. Per a Lliçà d'Avall, VILAGINÉS, J.: "El fenomen parroquial...", p. 132; per a Polinyà KENELLY, K.: "La Paz de Dios y la sagrera...", p. 130; per a Santa Perpètua de Mogoda, VINYALS I ROVIRA, F.: *Història de Santa Perpètua de Mogoda*. Santa Perpètua de Mogoda, 1994, p. 106.

49. ASAB, 71 (any 1058).

Nuclis de nova creació?: Vilafranques i Vilanoves

Amb la voluntat d'assolir un control més eficaç sobre el territori i garantir així els fluxos de persones i productes que hi circulaven, el poder feudal apostarà per consolidar econòmicament i demogràfica un seguit de nuclis establerts en espais especialment estratègics. Per aconseguir-ho dotarà aquests enclaus de franqueses i immunitats. Aquesta estratègia donarà lloc a l'aparició de les anomenades *vilafranques* o *vilanoves*, uns nuclis d'hàbitat concentrat en els que l'estatut jurídic privilegiat que se'ls havia atorgat esdevindrà el principal incentiu d'atracció poblacional.

A nivell morfològic, aquest tipus de nuclis mostren una estructura topogràfica singular, ja que gaudeixen d'una trama urbana regular, amb una xarxa de vies distribuïdes amb una certa tendència a l'ortogonalitat dels carrers⁵⁰. Exemples d'aquest fenomen els trobem al comtat de Barcelona a la vila de Vilafranca del Penedès⁵¹, fundada al segle XII, i a les de Terrassa⁵², Cardedeu⁵³ o Vilanova de Cubelles⁵⁴, totes tres dotades de franqueses al segle XIII. Aquestes quatre viles comparteixen la centralitat del mercat, una estructura de carrers força més uniforme que la resta de nuclis estudiats, i la presència de muralles des de la data de la seva fundació.

En tots quatre casos, l'estudi de la trama urbana ens permet comprovar que, malgrat el seu nom, no es tracta de nuclis de creació completament nova, sinó que s'estableixen en espais on ja existia algun tipus d'hàbitat precedent.

Així ho veiem, per exemple, a Vilafranca del Penedès on la trama urbana ens permet percebre l'existència d'un nucli originari establert al voltant de l'església de Santa Maria, constituint una mota fortificada en el punt més elevat de la vila. A nivell topogràfic, aquest espai constitueix un àmbit de morfologia allargassada, dotada de carrers estrets, tortuosos i irregulars, que delimiten un nucli de tipus fortificat dotat, molt possiblement, d'un mur de tancament. Les característiques topogràfiques d'aquest nucli originari el fan cronològicament anterior a la resta de la trama urbana, que s'estructura a partir de carrers regulars i amb una clara tendèn-

50. BOLÓS, J.: "Els pobles de Catalunya a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament". *Territori i societat a l'edat mitjana: història, arqueologia, documentació*, vol. 2. Lleida, Universitat de Lleida, 1998, p. 97.

51. ÀLVAREZ, B.; ESTEVE, X.; SENABRE, M.R.; SOLER, M.: "Traçat i morfologia de la muralla medieval de Vilafranca del Penedès". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002*. En premsa.

52. MORO, A.: "Reflexions sobre la reconstrucció del recinte emmurallat de la vila de Terrassa als segles XIII-XVI dins l'actual trama urbana". *Terme*, 13. Terrassa, 1998, pp. 11-16.

53. DDAA.: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, vol. 2. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991-1996, p. 217 [GGCC].

54. GARÍ, J.A.: *Descripción e historia de la villa de Villanueva y Geltrú, desde su fundación hasta nuestros días*. Vilanova i la Geltrú, Leandro Creus, 1860.

cia a l'ortogonalitat. Aquests carrers pertanyerien a la segona fase formativa de la vila, generada a partir d'una carta de població desapareguda però molt possiblement emplaçable en cronologies de principis del segle XII⁵⁵. Serà a partir d'aquest moment que el nucli passarà a constituir la *Vilafranca del Penedès* pròpiament dita.

També Terrassa respon a aquesta doble morfologia urbana. Tot i disposar d'un reduït nombre de pobladors al voltant de la torre palau documentada des del 801⁵⁶, la seva consolidació no s'esdevindrà fins el segle XIII, moment en què Jaume I optarà per promocionar-la⁵⁷. La concessió de franqueses suposarà la creació d'un nou espai urbà, adossat al recinte originari, de carrers ortogonals i regulars, dotat de muralla i amb un mercat situat en una posició central. Aquesta segona fase evolutiva presenta una morfologia urbana clarament diferenciada respecte de l'espai topogràficament més elevat on se situava l'antiga torre i les seves dependències annexes.

Un cas similar a Vilafranca i Terrassa l'observem a Cardedeu, que va rebre franqueses el 1272 per part d'un Jaume I interessat en disposar d'un enclau estratègicament ben situat a la sortida del Vallès, en una zona de caràcter marcadament senyorial⁵⁸. Igual que a Vilafranca, les franqueses no s'establiran sobre el *no ressinó* que serviran per promocionar el nucli establert des del segle XI a la sagrera de l'antiga església de Santa Maria. Els carrers tortuosos i de dinàmica ràdio concèntrica que presenta aquest espai mostren una morfologia certament diferenciada respecte de l'àrea de carrers ortogonals sorgida arran de la concessió de la carta de poblament. A partir d'aquest moment, el pol d'atracció ja no seria l'església sinó que passaria a ser la plaça on se celebrava el mercat instituït per Jaume I.

Serà aquest mateix monarca qui el 1274 doti també de carta de franqueses la vila de Vilanova de Cubelles⁵⁹, la qual es fundarà a l'oest del torrent de la Pastera, en un espai molt proper al nucli encastellat de la Geltrú. La carta de població generarà un nucli de nova fundació dotat d'una trama urbana de carrers rectilinis i paral·lels, i amb una plaça del mercat situada just al centre de l'espai habitat⁶⁰.

A tenor de les dades obtingudes, el procés de creació d'aquest tipus de nuclis al comtat de Barcelona s'esdevindrà a partir del segle XII i, molt especialment, al llarg del segle XIII, amb una clara voluntat de control sobre el territori i sobre la xarxa de comunicacions que l'articulava. Aquest objectiu resta ben palès tant a les fran-

55. ÀLVAREZ, B.; ESTEVE, X.; SENABRE, M.R.; SOLER, M.: "Traçat i morfologia de la muralla...". En premsa.

56. CR, XVIII, p. 228.

57. CPF, 253 (any 1228).

58. CPF, 321 (any 1272).

59. CPF, 327 (any 1274).

60. BOLÓS, J.: "Els pobles de Catalunya...", p. 104.

queses de Terrassa, que consignaran el pas obligat del camí de Barcelona a Manresa per l'interior de la vila; com a les de Cardedeu, que es reservaran el pas del camí de Barcelona a Sant Celoni. En aquest sentit, si la promoció de Cardedeu pretenia afiançar la sortida del Vallès, Vilafranca naixeria amb una clara vocació de control sobre les vies de comunicació que travessaven el territori penedesenc. Amb la consolidació d'aquests i altres enclaus estratègics, el poder feudal definia la jerarquia de nuclis a partir de la qual s'articulava l'estructura econòmica i territorial del comtat de Barcelona al llarg d'aquest període.

Espais de circulació: camins, ponts, guals i barques

A l'edat mitjana la xarxa de camins va esdevenir un espai d'elevat interès econòmic atès que constituïa la infraestructura necessària per a la circulació tant de persones i animals com de mercaderies. Pels camins arribaven les manufactures rurals de ferrers i terrissers, el blat molturat dels molins, la pedra de les pedreres o els productes elaborats per la població de caràcter dispers. Pels camins hi transitaven els mercaders professionals i els camperols interessats en vendre part de la seva producció agrària al mercat, els agents feudals i les rendes destinades a engrossir les acabalades economies senyoriales. La xarxa de comunicacions, constituïda per camins, ponts, guals o fins i tot barques de creuament dels principals cursos fluvials, serà un important pol d'articulació econòmica i territorial.

Com a agents estructuradors del territori, els camins garantiran també la interconnexió dels nuclis de població que es desenvoluparen a partir del segle XI. Les dades resulten certament reveladores. Absolutament tots els nuclis estudiats, sigui quin sigui el seu origen, compten almenys amb un camí que els comunica amb les principals viles mercat de la rodalia. Totes les sagreres disposen d'un camí que les interrelaciona amb el territori circumdant; els nuclis sorgits a partir d'un centre productiu com pugui ésser un molí o una farga compten amb un camí que els permetrà obtenir la matèria primera i distribuir el producte elaborat; i totes les viles creades a partir d'una carta de població se situen en espais especialment estratègics respecte de les vies de comunicació que articulaven el territori. L'existència o absència de camins garantia l'èxit o el fracàs d'un determinat nucli d'hàbitat concentrat atès que assegurava la comunicació d'aquest darrer amb el territori circumdant.

La importància dels camins en l'estructura de poblament medieval és tan gran que fins i tot seran capaços de generar per si sols processos de nucleació de població. Així ho observem en el cas de la Vallbona d'Anoia⁶¹, establerta a redós del camí

61. SAUMELL, A.; ROMAN, C.; BORRÁS, J.: "Vallbona d'Anoia". *Història de l'Anoia*, vol II. Manresa, Edicions Selectes, 1988, pp. 65-77.

ral cap Aragó, o en el nucli de Font-rubí⁶², constituït entorn del camí –antiga *Via Augusta* i posterior *Strata Francisca*– que conduïa al mercat de la Granada. En un i altre cas, el pol d'atracció vindrà donat per la presència del camí.

La morfologia d'aquest tipus de nuclis ens és ben coneguda. Atès que s'estableixen a banda i banda d'una única via de comunicació, adopten una topografia de caràcter lineal a partir d'una espina dorsal també única –sovint convertida en carrer Major– que s'anirà perllongant a mida que es densifiqui la concentració de cases que s'hi aplega. Des dels seus inicis constitueixen nuclis de morfologia allargassada, amb l'església situada en un extrem del recinte urbà. Sovint, la construcció de l'església serà posterior a la creació de l'hàbitat concentrat.

Alguns d'aquests nuclis seran el resultat del progressiu abandonament d'assentaments en altura. La nova lògica feudal, interessada més en la circulació de productes per camins i mercats que no pas en les antigues estratègies de defensa del territori, va determinar l'anorreament de l'hàbitat encimbellat. Els nuclis encastellats, emplaçats en espais de difícil accés, allunyats del traçat dels principals camins i regits per una lògica de control territorial que en aquests moments havia quedat del tot obsoleta, van caure en decadència. L'estudi arqueològic i territorial ens permet observar com a partir d'un moment determinat, que cal situar a l'entorn de l'any 1000, els nuclis encimbellats són abandonats en favor d'una bona colla de nuclis d'hàbitat concentrat que començaran a sorgir a la plana. Aquests nous nuclis gaudiran d'unes condicions d'habitabilitat força més atractives que els seus precedents. Es desenvoluparan en espais dotats d'aigua abundant –la majoria al costat de torrents i rieres–, gaudiran d'unes condicions edàfiques molt millors que les dels hàbitats en altura, i es posicionaran en espais privilegiats respecte de la xarxa de comunicacions medieval.

Així doncs, a pràcticament tots aquells castells en els que detectàvem la presència d'hàbitat encastellat⁶³ s'iniciarà un procés d'abandonament en favor d'un seguit de nous nuclis de població establerts en cotes més baixes i al costat dels camins. Aquest esquema s'ajusta molt bé al cas d'Esparreguera, exemple de concentració lineal de cases a redós d'un camí que no disposarà d'església fins el segle XVII⁶⁴, atès que la parròquia continuaria emplaçada al recinte castral del Puig. Un fenomen similar el documentem a Gelida, on malgrat la preferència de la població per l'espai de plana, l'església parroquial continuarà establerta al castell, o al Papiol, on la població abandonarà l'assentament en altura de Puig Madrona i baixarà fins al pla, al costat del camí. En aquest darrer cas, la construcció de l'església serà també molt

62. LLORAC, S.: *Font-Rubí. Passeig pel temps i el territori*. Font-rubí, Ajuntament de Font-rubí, 1991, p. 80.

63. Vegi's l'apartat *Primeres temptatives de concentració: l'encastellament*.

64. GGCC, vol. 1, p. 372.

posterior a l'establiment de les primeres cases⁶⁵. Aquest procés és el mateix que documentem a Vilademàger, on la decadència de l'hàbitat encastellat va determinar la formació del nucli de la Llacuna⁶⁶, o el que protagonitzarà la població encimbellada de Subirats, la qual passarà a establir-se a Sant Sadurn d'Anoia⁶⁷, just sobre l'antiga *Via Augusta* i posterior *Strata Francisca*. El mateix observem a la Tossa de Montbui quan l'hàbitat en altura sigui abandonat en favor del propici assentament de Santa Margarida de Montbui⁶⁸, al peu del camí vers Igualada; a Masquefa després del progressiu abandonament del castell en favor de la plana⁶⁹; o al castell d'Orpí⁷⁰, que veurà desenvolupar-se un nou nucli d'hàbitat concentrat a l'entorn de l'església de Santa Càndia⁷¹, situada just als peus del camí.

A tenor de la documentació que ens n'ha pervingut, tot sembla indicar que tant el procés de canvi de cota dels antics assentaments en altura com la creació de nous nuclis entorn dels camins va gaudir d'un caràcter marcadament espontani. Les propícies condicions de la plana, el dinamisme econòmic generat pels camins i la coherència d'aquest tipus d'assentaments amb la lògica econòmica i territorial del feudalisme, degueren constituir incentius suficientment atractius com perquè part de la població dispersa o concentrada en enclaus encastellats decidís modificar llurs respectives formes d'hàbitat i s'hi establís.

El poder feudal tolerarà aquest tipus de concentracions poblacionals espontànies sempre i quan no suposin un entrebanc per al seu programa de gestió del territori. De tota manera, en tots els casos estudiats tractarà de controlar-ne el seu desenvolupament, ja sigui a través de la construcció d'una església –tal i com s'observa a la Llacuna o a Santa Margarida de Montbui–, com a partir de la implantació d'un monopoli sobre serveis comunitaris com ara els relacionats amb l'ús del forn, la ferreria o el molí, que a partir d'aquest moment constituïran una molt lucrativa font d'ingressos.

L'estreta relació que s'estableix entre els fenòmens de concentració de població i la xarxa viària medieval no restarà determinada només per l'atractiu econòmic que ofereixen camins i vies, sinó que afectarà també altres àmbits de circulació com puguin ésser ponts, guals o serveis de barques. Tots aquests espais, com a nusos de comunicació que eren, afavoriran la creació de nuclis de població concentrada just

65. GGCC, vol. 1, p. 394.

66. BORI, R.: "La Llacuna"..., p. 193.

67. MAURI, A.; SOLER, M.: *Informe històric i arqueològic sobre el castell de Subirats...*, p. 15.

68. TORRAS I RIBÉ, J.M.: "Santa Margarida de Montbui". *Història de l'Anoia*, vol II. Manresa, Edicions Selectes, 1988, pp. 22-23.

69. TÉRMENS, J.: "Masquefa". *Història de l'Anoia*, vol II. Manresa, Edicions Selectes, 1988, pp. 141-149.

70. TORRAS I RIBÉ, J.: "Orpí"..., pp. 235-251.

71. CA, Anoia, Orpí, fitxa 05.19.01.

al seu costat. Així ho veiem, per exemple, a la Pobra de Claramunt, on l'existència de dos passos a gual sobre el riu Anoia determinarà l'origen d'aquest nucli⁷². Una cosa similar succeirà a Santa Margarida i els Monjos, on el gual sobre el riu Foix suposarà un incentiu afegit al nucli de població establerta a l'entorn del molí. D'igual manera, l'existència d'una barca per creuar el riu Llobregat sembla que va afavorir el desenvolupament de la vila de Sant Andreu de la Barca i en certa mesura també la de Sant Boi de Llobregat⁷³.

Malgrat que sovint resulti difícil establir una cronologia precisa per al conjunt d'aquests fenòmens, creiem que cal emmarcar-los en el procés de reestructuració econòmica dels segles XI i XII, atès que el creixent dinamisme dels intercanvis va convertir la xarxa viària en un atractiu espai de nucleació poblacional.

L'atractiu dels intercanvis: el mercat

Si pel seu paper d'infraestructura necessària per a la circulació de productes i mercaderies els camins van atraure contingents de població interessada en configurar nuclis de població concentrada, els mercats van constituir el focus poblacional d'un 14% dels nuclis de nova creació estudiats.

A l'hora d'identificar els nuclis que es formaren a redós d'una plaça de mercat no n'hi ha prou en conèixer la data de concessió del privilegi de mercat o el primer indici documental sobre la seva existència, sinó que cal acudir també a l'estudi topogràfic. En aquest sentit, l'anàlisi de la orientació de les parcel·les i carrers que es disposen entorn de la plaça de mercat d'un determinat nucli esdevé l'única manera d'identificar el paper polaritzador d'aquesta en aquells nuclis que manquen de notícies escrites. Així ocorre, per exemple, a Badalona, on malgrat no disposar de fonts documentals que ho testimonien, tot sembla indicar que l'espai de l'antic fòrum va continuar exercint funcions d'intercanvi⁷⁴, o a Banyeres del Penedès, on

72. En aquest cas però, si bé els guals van constituir el principal motor de creixement econòmic del nucli, també foren els principals agents del seu fracàs, atès que l'any 1344 una revinguda del riu el va anegar completament. D'aquí que el comte de Cardona es vegi obligat a atorgar una carta de poblament en la que concedirà un espai de terra al capdell de la vessant on s'alça el castell de Claramunt per tal de crear-hi un nou nucli de cases. Així sorgirà el nucli de les Cases Noves. Les excavacions arqueològiques realitzades l'any 1954 van permetre documentar, a uns 10 metres de profunditat respecte del nivell de sòl actual, els vestigis del carrer de cases soterrat per la rierada. RIBA I GABARRÓ, J.: "La Pobra de Claramunt"..., p. 82.

73. Sobre la història, l'emplaçament i la funcionalitat de les barques que travessaven el riu Llobregat a l'edat mitjana, vegeu PAULO, J.: *La barca i altres mitjans de comunicació entre Esparreguera i Olesa*. Esparreguera-Olesa de Montserrat, Llopart, 1995, especialment pp. 37-40.

74 En aquest sentit, mostrem el nostre desacord amb la interpretació tradicional sobre els orígens de Badalona. Malgrat que sovint s'hagi afirmat que la Badalona medieval es desenvolupa en l'es-

l'existència d'una plaça a la part central del seu nucli se'ns dibuixa com el principal pol d'atracció de la població que va optar per abandonar l'hàbitat en ventall establert just als peus del castell homònim.

Per a tots aquells nuclis on gaudim de referències explícites sobre l'existència de mercat, l'estudi topogràfic ens ofereix la possibilitat de determinar-ne, o no, el seu paper focalitzador. Així ho veiem, per exemple, a la Granada, on l'articulació del parcel·lari medieval es realitzarà en funció del mercat documentat el 1080⁷⁵. En aquest cas, l'església parroquial no es construiria fins ben entrat el segle XII⁷⁶. D'igual manera, els mercats de Martorell⁷⁷, Granollers⁷⁸ o Sabadell⁷⁹, constituïran també el nucli polaritzador del poblament que mica en mica anirà instal·lant-se al seu voltant. En tots tres casos resulta difícil saber si l'església que flanqueja cadascuna de les places és anterior o posterior a l'aparició del mercat. No obstant això, la centralitat d'aquest darrer respecte de la trama urbana originària, així com la orientació dels carrers en funció de la seva ubicació, ens permet discernir la posterioritat de cadascuna de les esglésies respecte de les places de mercat sobre les quals s'erigeixen. D'igual manera, la tradició romana d'aquests tres nuclis –relacionats respectivament amb una possible vil·la, una ciutat i una *mansio* d'època romana–, i el seu privilegiat emplaçament respecte de la xarxa de comunicacions antiga i medieval, ens porta a creure en una continuïtat de les activitats d'intercanvi entre un i altre períodes. D'acord amb aquest supòsit, la construcció d'una església al costat de cadascuna de les places de mercat anteriorment esmentades respondria a la voluntat feudal de controlar i reestructurar el fluxe d'intercanvis que de forma més

pai de sagrera immediat a l'església de Santa Maria [CR, XX, p. 135], l'estudi pormenoritzat de les restes arqueològiques i de les empremtes urbanes fossilitzades al parcel·lari actual ens permeten constatar una morfologia urbana ràdio concèntrica establerta no a redós de l'església, sinó a l'entorn de l'actual plaça de la Constitució. La coincidència entre la posició d'aquesta plaça i el fòrum romà, així com la fossilització de bona part dels camins romans que hi conflueixen, ens permet corroborar la perduració d'alguns dels trets originals de l'urbanisme romà i, sobretot, el paper marginal tant de l'església com de la torre que es construí al seu costat en època romànica. Ni un ni altre elements, símbols ambdós del control feudal, jugaran un paper destacat en la configuració urbana d'aquesta vila, amb la qual cosa s'entreu una continuïtat poblacional evident entre la baixa romanitat i l'edat mitjana.

75. CSC, 699 (any 1080). La troballa d'una porxada en ocasió d'unes obres d'enderroc l'any 1982, ens permet corroborar la ubicació de l'antic mercat just en l'espai central de la seva trama urbana. CASANOVAS, P.; ÀLVAREZ, M.: *La Granada mil·lenària*. La Granada, Parròquia de Sant Cristòfor de la Granada, Ajuntament de la Granada, 1992, p. 128.

76. CCASANOVAS, P.; ÀLVAREZ, M.: *La Granada mil·lenària...*, p. 35.

77. CSC, 524 (any 1032).

78. VILÀ i VALENTÍ, J.: "Notes sobre el poblament català medieval: el mercat". *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, I. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1947-1951, p. 228.

79. ROIG, A.; ROIG, J.: *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)*. Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 2002, p. 18, nota 1.

o menys espontània es desenvolupaven al comtat de Barcelona amb anterioritat al segle XI⁸⁰.

Els nuclis formats entorn d'un mercat presenten dues morfologies urbanes ben diferenciades. En primer lloc, viles com ara l'Arboç, la Llacuna, Sabadell o Granollers, en les que el mercat es desenvolupa just sobre l'espai de cruïlla dels principals camins que hi conflueixen, disposen d'una trama urbana de carrers rectilinis i regulars, atès que l'encreuament de vies determinarà els eixos nord sud i est oest a partir dels quals s'articularà la seva estructura⁸¹. La creu que dibuixen aquests camins en la cruïlla on es desenvolupen les activitats d'intercanvi determinarà la creació d'una trama urbana ortogonal que trobarà en la plaça del mercat el seu principal focus de polarització.

En segon lloc, el poblament entorn d'un mercat pot generar un tipus de nucli urbà en forma de fus, tal i com ocorre a la Granada, on la població establerta al llarg del camí formarà una petita obertura central que serà utilitzada com a plaça de mercat. També pertanyeran a aquesta tipologia els nuclis de Banyeres del Penedès o la Múnia, que malgrat no haver-hi documentat la presència de mercat abans del segle XIII, l'estudi de llur respectiva topografia urbana així ens ho permet interpretar⁸².

A tenor de les dades obtingudes, i d'acord amb el procés de reestructuració de les activitats d'intercanvi que convertirà el mercat en la principal vàlvula econòmica del sistema feudal⁸³, creiem que bona part dels processos de nucleació urbana analitzats en aquest apartat es desenvoluparen en cronologies dels segles XI i XII. L'interès de la minoria feudal per consolidar una xarxa de mercats capaç de garantir la comercialització de l'excedent agrari percebut en forma de rendes, determinarà la tolerància dels senyors davant els processos de nucleació poblacional que es desenvoluparen a l'entorn dels espais d'intercanvi.

80. SOLER, M.: "Feudalisme i mercat: vers una nova estructuració dels intercanvis. L'exemple de la baronia de Castellvell de Rosanes entre l'alta i la plena edat mitjana". *Fires, mercats i món rural. 4es Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Alguaire, novembre de 2002. En premsa.

81. Tot i que per al territori estudiat no disposem de "piante in scacchiera" tan clares com les que Luigi Piccinato documenta a Itàlia (Castelfranco Veneto, Vilanova d'Asti, Frossasco), les trames urbanes de l'Arboç, la Llacuna o Sant Cugat responen a una lògica urbanística molt similar a aquesta. PICCINATO, L.: *Urbanistica medievale...*, p. 21.

82. L'exemple italià de Montevarchi ens mostra una tipologia urbanística molt similar. PICCINATO, L.: *Urbanistica medievale...*, p. 19.

83. SOLER, M.: "*Feriam, forum, mercatum*: el mercat a l'edat mitjana". *Diònyssos*, 3. Vilafranca del Penedès, 2002, pp. 9-25.

La producció manufacturera: molins, fargues, terrisseries

La integració de fonts documentals i arqueològiques en l'estudi de les activitats econòmiques rurals ens permet detectar la presència d'una gran quantitat de molins, fargues i terrisseries escampades de forma pràcticament homogènia pel comtat de Barcelona entre els segles IX i XIII⁸⁴. La dinàmica econòmica generada a l'entorn d'aquests espais degué constituir un incentiu suficientment atractiu a l'hora d'afaiçonar una bona colla de pobladors al seu voltant.

En un primer moment, a l'entorn d'aquests centres manufacturers s'hi degueren establir els treballadors que participaven en les tasques productives, però ben aviat hi acudiren també camperols atrets per la dinàmica econòmica del lloc. La progressiva aflluència de pobladors garantia la consolidació de l'incipient nucli d'hàbitat agrupat que s'hi generava, assegurant l'avituellament de totes aquelles persones dedicades de forma exclusiva o parcial a la producció manufacturera.

Per al comtat de Barcelona disposem d'alguns exemples susceptibles d'exemplificar aquest tipus de concentracions. Un cas interessant ens el forneix la vila de Molins de Rei, sorgida a l'entorn d'uns molins de propietat reial construïts al costat del riu Llobregat. La primera referència que en posseïm és de 1188, any en què el rei concedí al ferrer Bernat un tros de terra propera al Llobregat perquè s'hi establís, hi edificués una casa amb hort i arreglés un dels molins, el qual li fou donat en emfiteusi⁸⁵. Dos anys més tard fou permès a Llorenç i a Ponç de construir-hi sengles molins, que també posseïren en emfiteusi pel sobirà⁸⁶. Al cap de pocs anys, en l'espai circumdant als molins, ja hi havia un petit nucli de població, que havia de desplaçar-se fins a la parròquia de Santa Creu d'Olorda per tal de complir els seus deures religiosos. Algunes de les cases que s'hi establiren –com ara les de Bernat, Llorenç o Ponç– pertanyien a ferrers o moliners directament relacionats amb les tasques molineres⁸⁷, però d'altres serien dels camperols que, atrets per l'activitat econòmica d'aquest espai, haurien optat per traslladar-hi la seva vivenda. Des de ben aviat, la documentació anomenarà la vila com a *Molins Reials* o *Molins del Llobregat*⁸⁸.

84. SOLER, M.: "Artesanat rural alt medieval: producció manufacturera al comtat de Barcelona entre els segles IX i XII". *Quan Adam llaurava i Eva filava... El treball a l'Edat Mitjana*. Barcelona, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica (UB), 2001, p. 65.

85. ACA, Cancelleria, pergamins, Alfons I, 502 (any 1188).

86. ACA, Cancelleria, pergamins, Alfons I, 560 (any 1190).

87. SOLER, M.: "L'artesanat rural alt medieval...", p. 82.

88. ARMENGOL, A.: *Molins de Rei. Notes històriques, documentació i bibliografia*. Molins de Rei, 1986, p. 10.

Un cas similar a l'anterior el trobem al nucli dels Monjos, a Santa Margarida i els Monjos, el qual es formarà a redós d'un molí fariner, documentat des del segle X⁸⁹. La presència d'aquest molí, en un primer moment propietat del monestir de Sant Cugat⁹⁰ i després a mans del de Santes Creus⁹¹, determinarà la creació d'un espai d'hàbitat concentrat al seu voltant. D'acord amb els resultats de les excavacions arqueològiques realitzades per nosaltres mateixos⁹², el molí dels Monjos constituïa un centre productiu de grans dimensions, dotat de tres parells de moles i una magnífica volta gòtica, que el convertien en un dels principals casals moliners del territori penedesenc. El fet d'estar situat just als peus de l'antiga *Via Augusta*, aleshores *Strata Francisca*⁹³ també *Via Morischa*⁹⁴ i posterior *Strata Mercadera*⁹⁵, determinarà la creació d'un nucli de cases que ben aviat passarà a ser conegut com *els Monjos* en funció de la condició monacal dels propietaris del molí.

Un altre exemple de nucli de població format entorn d'un centre productiu el trobem a l'actual terme de Castellar del Vallès, on l'existència d'una farga generarà una concentració de població que les fonts medievals anomenen *Sagrera de les Fàbregues*⁹⁶. Aquesta sagrera no es disposarà, tal i com seria d'esperar, entorn d'una església, sinó que ho farà a redós d'un centre d'explotació del mineral de ferro relacionat amb una mena documentada almenys des de 945⁹⁷.

Un cas similar el constitueix el nucli originari de Piera, conegut com *la Ferreria*, a causa de l'existència d'una farga documentada des de 1031⁹⁸. En aquest cas el nucli de cases també es disposarà a l'entorn d'un centre de producció relacionat amb les activitats de transformació del ferro.

89. CSC, 130 (any 978).

90. CSC, 131 (any 979).

91. GGCC, vol. 6, p. 43.

92. SOLER, M.; REDONDO, S.; MAURI, A.: *Memòria dels treballs d'investigació arqueològica al Molí dels Monjos, Santa Margarida i els Monjos (Alt Penedès)*. Memòria d'excavació inèdita, 2000.

93. CSC, 130 (any 978).

94. DCB, 234 (any 992).

95. CSC, 802 (any 1109).

96. PLANAS, E.; PORTOLÉS, À.: *Castellar del Vallès. Recull històric*. Castellar del Vallès, Ajuntament de Castellar del Vallès, 1995, p. 24.

97. Bonnassie, P.: *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, vol. 2. Barcelona, Edicions 62, 1979, p. 412.

98. SANCHO I PLANAS, M.: *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu català*. Barcelona, Associació/Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1999, fitxa 29.

Finalment, un altre exemple interessant, tot i que de caràcter diferent als anteriorment estudiats, ens el forneix el complex terrisser de Cabrera d'Anoia, el qual generarà un espai d'hàbitat semi rupestre en baumes a redós dels obradors de ceràmica⁹⁹. Malgrat que no constitueixi un nucli d'hàbitat agrupat pròpiament dit, hem cregut oportú d'incloure'l en aquest apartat per l'interès de la seva estructura habitacional, la qual comparteix amb la resta d'exemples estudiats, la presència d'un espai de producció manufacturera com a element de focalització poblacional.

Per a aquest tipus de nuclis, l'origen de la concentració de cases no manté una cronologia tan clara com les anteriorment exposades, de manera que si bé per a la *Sagrera de les Fàbregues* a Castellar del Vallès podríem recular fins a cronologies anteriors al segle XI, no podem fer-ho ni en el cas dels Monjos ni tampoc en el cas de Piera. En aquests darrers exemples, i també per a Cabrera d'Anoia, caldria parlar d'establiments poblacionals de meitat del segle XII o, fins i tot, del segle XIII.

A la recerca de repòs i salut?: aigües termals i hospitals

També els espais dedicats al repòs i la salut van generar nuclis d'hàbitat concentrat al seu voltant, no per la recerca de millors condicions sanitàries per part de llurs respectius pobladors, sinó per l'atractiu econòmic que aquests espais eren capaços de suscitar. Així ho observem, per exemple, en el cas dels establiments d'aigües termals, on les nombroses estades dels nobles i llurs respectius seguicis van convertir viles com la Garriga¹⁰⁰, Caldes de Montbui¹⁰¹ o Caldes d'Estrac en importants centres econòmics. Una cosa similar succeirà a l'Hospitalet de Llobregat i Olesa de Bonesvalls, on la construcció de sengles hospitals va esdevenir el principal element dinamitzador d'ambdós nuclis de població.

La topografia urbana dels tres espais termals anteriorment esmentats presenta notables similituds. Tant a la Garriga com a Caldes de Montbui i Caldes d'Estrac la trama urbana s'articula a l'entorn d'una plaça central, ubicada just en el punt de

99. Per a un estudi en profunditat d'aquesta terrisseria excavada en una primera campanya el 1979 per A. López i F.J. Nieto, i a partir de 1986 per J.I. Padilla, J.M. Vila, M. Leenhardt i J. Thiriot, vegeu: PADILLA, J.I.: "La terrisseria alt medieval de Cabrera d'Anoia". *Tribuna d'Arqueologia*, 1988-1989. Barcelona, SAGC, 1989, pp. 253-268; LEENHARDT, M.; PADILLA, J.I.; THIRIOT, J.; VILA, J.M.: "Primers resultats dels treballs al taller medieval de ceràmica grisa de Cabrera d'Anoia". *Estrat. Revista d'Arqueologia, Prehistòria i Història antiga*, 6. Igualada, 1993, pp. 151-178; PADILLA, J.I.: "El tester 374-B de Cabrera d'Anoia. Anàlisi d'una fase de la producció d'aquest centre artesanal". *Ceràmica medieval catalana*. Barcelona, SPAL, 1997, pp. 143-158.

100. GGCC, vol. 2, p. 192.

101. DANTÍ, J.; GARCÍA, M.R.; RIBAS, P.; TERRADES, E.: *De la balma a la masia. L'hàbitat medieval i modern al Vallès Oriental*. Granollers, Museu de Granollers, 1996, p. 184.

surgència de la deu d'aigua calenta. Les cases es disposaran entorn d'aquesta plaça configurant una xarxa urbana de caràcter radial, amb les façanes obertes a la plaça i les parets del darrera ben enganxades les unes a les altres, constituint un únic parament corregut que funcionaria com a mur de protecció. La circularitat d'aquest espai restaria trencat només pels carrers que el travessarien, els quals confluirien al centre de la plaça i es perllongarien, nucli enllà, convertint-se en camins.

Tant en el cas de Caldes de Montbui com a la Garriga, l'explotació de les aigües termals pot fer-se recular fins a època romana, moment en el qual la instal·lació de sengles termes va generar una primera concentració de poblament en aquests espais¹⁰². No sabem del cert si aquests establiments termals varen continuar essent explotats durant l'alta edat mitjana, però la presència de restes arqueològiques d'origen visigòtic i àrab a Caldes de Montbui, el manteniment de part de llurs antigues estructures i la fossilització de la morfologia urbana romana en la topografia medieval així ens ho permeten intuir. D'igual manera, en el cas de Caldes de Montbui, la presència d'una necròpolis alt medieval relacionada amb l'antiga església de Santa Susanna –ubicada al costat de les termes romanes– ens serveix d'indici per corroborar una possible perduració de l'hàbitat en aquest espai.

D'igual manera que als espais termals, l'atractiu econòmic que suscitava la presència d'un hospital en un determinat lloc afavoria l'afluència de pobladors interessats en establir-s'hi. Així ho veurem a l'Hospitalet de Llobregat, nucli sorgit a l'entorn d'un hospital bastit el darrer quart del segle XII al peu del camí que conduïa a Cornellà de Llobregat, dins la parròquia de Provençana¹⁰³. El nucli de cases establert entorn de l'hospital serà conegut com a *Sagrera de l'Hospital*¹⁰⁴. La *Sagrera de l'Hospital* constitueix un altre dels molts exemples analitzats en aquestes pàgines en els quals el terme *sagrera* ha perdut el seu significat original. També es crearà a partir d'un hospital l'anomenada *Pobla de l'Hospital*¹⁰⁵, establerta a redós de l'hos-

102. Si bé en el cas de Caldes de Montbui l'existència d'unes termes romanes és quelcom conegut, per al cas de la Granada les notícies són força més escasses. La troballa de vestigis de construcció romana en l'espai de l'actual plaça de Santa Isabel, així com la identificació de fragments de tègula just a sobre de la deu, si bé no ens permeten afirmar amb contundència l'existència d'una instal·lació d'aquest tipus, sí que podrien estar-nos documentant l'interès dels romans per l'explotació d'aquesta surgència d'aigües termals. Per al cas de Caldes d'Estrac no disposem encara de suficients dades com per apuntar-ne un possible origen romà.

103. CODINA, J.: *Els pagesos de Provençana (984-1807)*, vol. 1. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, pp. 58-59.

104. CODINA, J.: *L'Hospitalet del Llobregat 1573-1632*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, 1970, p. 28.

105. LLORAC, S.: *Olesa de Bonesvalls. Un paisatge, un passat i un present*. Olesa de Bonesvalls, Ajuntament d'Olesa de Bonesvalls, 1993.

pital que al segle XIII es construirà al peu del camí ral en el seu pas per Olesa de Bonesvalls.

Així doncs, mentre per als establiments termals l'existència de poblament pot remuntar-se a períodes romans, en el cas dels hospitals caldrà esperar fins a finals del segle XII i, sobretot, al llarg del segle XIII per que esdevinguin aglutinadors de l'hàbitat, atès que la consolidació d'aquest tipus d'instal·lacions constitueix, per tal territori estudiat, un fenomen de caràcter plenament baix medieval.

3. CONCLUSIONS

D'acord amb les dades obtingudes en el procés d'elaboració d'aquest estudi, podem afirmar que entre els segles X i XIII el comtat de Barcelona va protagonitzar un important procés de nucleació poblacional que va suposar un canvi radical en el model de poblament precedent. L'interès de la minoria feudal per garantir un control més eficaç no només sobre el territori i els individus que hi habitaven, sinó també, i sobretot, sobre l'excedent agrari que aquests eren capaços de produir, va determinar l'adopció d'un seguit d'estratègies de pressió sobre els espais d'hàbitat dispers per tal de fomentar-ne la seva nucleació. Algunes d'elles, com l'aplicació de l'*encastellament*, l'*ensagreraement* o la concessió de cartes de poblament foren de caràcter actiu. En altres ocasions en canvi, la seva actitud va ser fonamentalment passiva. La tolerància dels senyors davant iniciatives aparentment espontànies de concentració de la població a redós d'un camí, d'un mercat o d'un centre productiu ens en permet copsar la seva interessada complicitat.

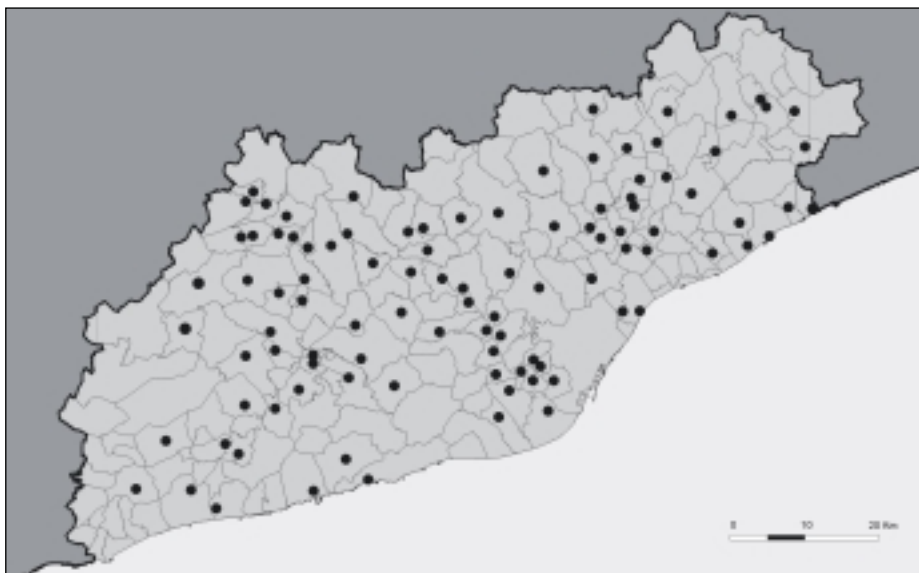
L'estratègia adoptada en cada cas depenia del context econòmic i territorial en què es produïa. Després del fracàs dels senyors en l'aplicació de l'*encastellament*, l'Església no escatimarà esforços a l'hora de posar en marxa un minuciós projecte de reestructuració territorial destinat a fomentar la nucleació de l'hàbitat. D'acord amb aquesta estratègia, bona part de les esglésies construïdes al llarg del segle XI es convertiran en el focus poblacional d'un terme parroquial que trobarà en el nucli ensagrerat el seu principal element d'articulació. A mida que la xarxa d'intercanvis es consolidi, mercats, camins i centres productius esdevindran també importants espais de nucleació de l'hàbitat. Tots aquests processos faran que al segle XII i, sobretot, al llarg del segle XIII ens trobem davant d'un territori articulat en funció d'uns criteris de gestió econòmica plenament feudals. Al llarg d'aquesta centúria, la concessió de franqueses servirà per acabar de reforçar aquells àmbits que s'escapaven del control de llurs respectius senyors jurisdiccionals.

El resultat d'aquesta seqüència més o menys concatenada de processos es traduirà en una juxtaposició de models d'hàbitat concentrat que respondran a tres morfologies urbanes ben diferenciades. En primer lloc, la dels nuclis de caràcter ràdio concèntric, establerts entorn d'un element singular, ja sigui una edificació

–església, hospital, torre, centre productiu–, o un espai obert –plaça de mercat, font d'aigües termals. Aquest tipus de nuclis presenten una morfologia de caràcter circular, amb carrers sovint tortuosos i estrets que el comunicaven amb l'exterior. En segon lloc, trobem els nuclis de caràcter lineal, constituïts a banda i banda d'un camí, el qual esdevindrà l'eix principal del nucli de població en qüestió. La morfologia d'aquest tipus d'hàbitat serà de caràcter allargassat i comptarà amb una església majoritàriament posterior a l'origen de l'aglomeració de cases. Finalment, identifiquem els nuclis de caràcter ortogonal, formats o bé a partir d'una cruïlla, que per paral·lelisme amb els eixos nord sud i est oest dels dos camins que hi conflueixen generen una trama de carrers amb tendència a l'ortogonalitat; o bé a partir d'una carta de població que determinarà la creació d'un recinte urbà habitualment emmurallat, de carrers i parcel·les de caràcter regular, i dotat d'una plaça de mercat situada en una posició central.

Si observéssim un mapa de distribució de la població dels segles XII i XIII al comtat de Barcelona veuríem com si bé és cert que s'han consolidat una bona colla de nuclis d'hàbitat concentrat, hi apareix també un important contingent de població dispersa o semi dispersa establerta en unitats de població aïllada. Aquesta circumstància ens podria fer concloure –erròniament– que el projecte de concentració poblacional dissenyat pel poder feudal no va assolir l'èxit desitjat. Certament, no l'hauria assolit si l'objectiu hagués estat el de concentrar tota la població en nuclis estables, però en canvi sí que el va assolir, i plenament, si el que es pretenia era obtenir un major control sobre el territori. Les demarcacions castrals, les parròquies i posteriorment les vegueries se'ns presenten com la materialització d'un projecte de reordenació espacial destinat a assolir un control territorial eficaç, amb almenys un nucli de població concentrada important per a cada demarcació, altres nuclis de menor importància en la seva àrea d'influència, i una població dispersa fàcil d'enquadrar per l'estricta definició del seu marc territorial de referència. Des d'aquest punt de vista, i en funció d'aquest objectiu, l'èxit del projecte va ser rotund i indiscutible.

Annex 1: Marc territorial.

Nuclis del comtat de Barcelona estudiats.

Abrera	el Papiol	Martorell
Argentona	el Vendrell	Masquefa
Avinyonet del Penedès	Esparreguera	Mataró
Badalona	Esplugues de Llobregat	Mediona
Banyeres del Penedès	Font-rubi	Molins de Rei
Bonastre	Gelida	Mollet del Vallès
Cabrera de Mar	Granollers	Montcada i Reixac
Cabrera d'Igualada	Igualada	Montornès del Vallès
Calafell	la Bisbal del Penedès	Olesa de Bonesvalls
Caldes de Montbui	la Garriga	Olesa de Montserrat
Caldes d'Estrac	la Granada	Orpí
Capellades	la Llacuna	Palau de Plegamans
Cardedeu	la Pobla de Claramunt	Pallejà
Carme	la Roca del Vallès	Parets del Vallès
Castellar del Vallès	la Torre de Claramunt	Piera
Castellbisbal	l'Ametlla del Vallès	Pierola
Castellví de la Marca	l'Arboç	Polinyà
Corbera de Llobregat	l'Hospitalet de Llobregat	Pontons
Cornellà de Llobregat	Lliçà d'Amunt	Rubí
el Bruc	Lliçà de Vall	Sabadell

Sant Andreu de la Barca	Santa Coloma de Gramenet
Sant Andreu de Llavaneres	Santa Eulàlia de Ronçana
Sant Boi de Llobregat	Santa Fe del Penedès
Sant Celoni	Santa Margarida de Montbui
Sant Cugat del Vallès	Santa Margarida i els Monjos
Sant Cugat Sescarrigues	Santa Maria de Martorelles
Sant Esteve de Palautordera	Santa Maria de Palautordera
Sant Esteve Sesrovires	Santa Perpètua de Mogoda
Sant Feliu de Codines	Sitges
Sant Fost de Campsentelles	Subirats
Sant Joan Despi	Terrassa
Sant Just Desvern	Vallbona d'Anoia
Sant Martí Sarroca	Vallgorguina
Sant Pere de Ribes	Viladecans
Sant Pere de Riudebitlles	Viladecavalls
Sant Pere de Vilamajor	Vilafranca del Penedès
Sant Quintí de Mediona	Vilanova del Camí
Sant Sadurní d'Anoia	Vilanova i la Geltrú
Sant Vicens dels Horts	Vilassar de Dalt
Santa Coloma de Cervelló	Vilobí del Penedès

Annex 2: Nuclis ensagrerrats.

Trama urbana d'Olesa de Montserrat

Segle XI
 Segle XII
 Segle XIII-XIV

Trama urbana de Sant Boi de Llobregat

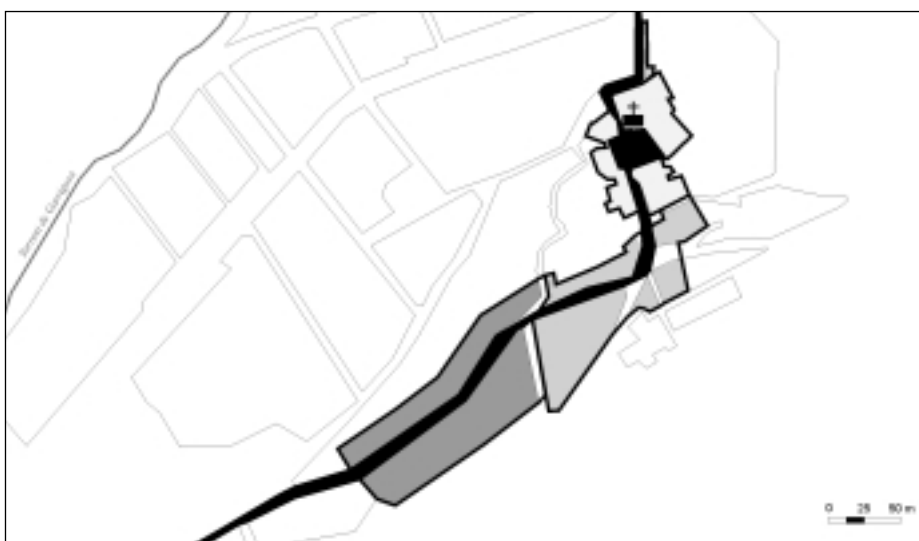
Segle XI
 Segle XII-XIII
 Segle XIV-XV

Annex 3: Nuclis establerts entorn d'un camí.

Trama urbana de Martorell

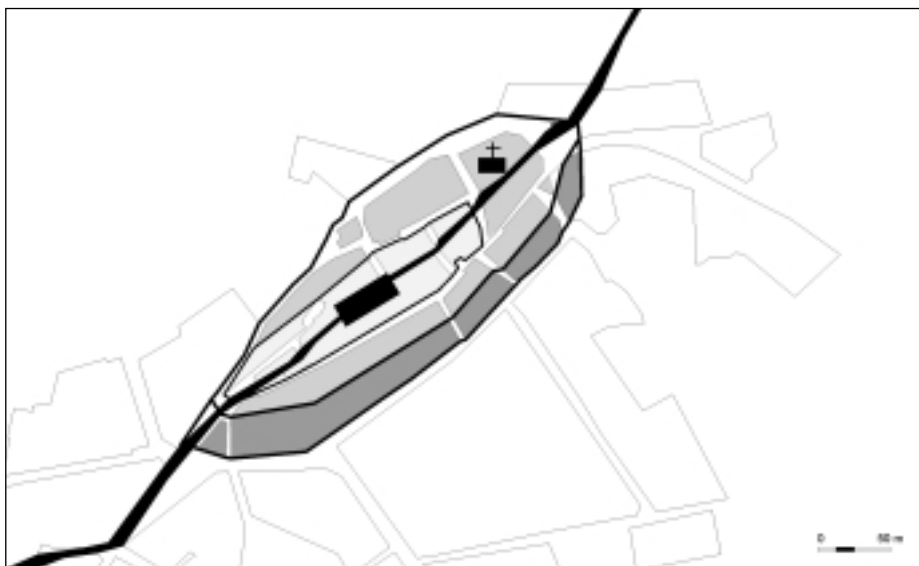
□ Segle XI □ Segle XII-XIII □ Segle XIII-XIV

Trama urbana de Santa Margarida de Montbui

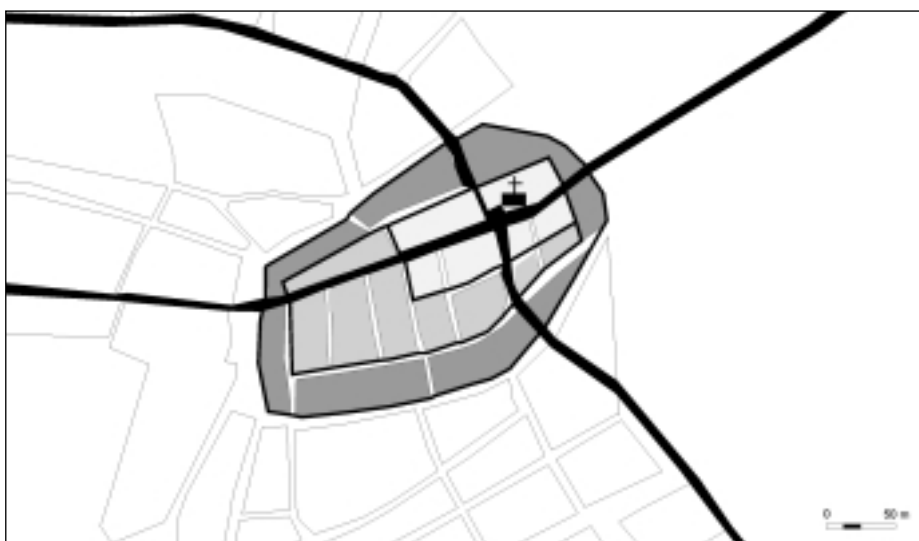
□ Segle XI-XII □ Segle XIII-XV □ Segle XVI-XVII

Annex 4: Viles mercat.

Trama urbana de La Granada

Segle XI
 Segle XII-XIII
 Segle XV-XVI

Trama urbana de l'Arboç

Segle XI
 Segle XII-XIII
 Segle XIV

Annex 5: Vilafranques i Vilanoves.

Trama urbana de Terrassa

Segle IX
 Segle XIII
 Segle XIV

Trama urbana de Vilafranca del Penedès

Segle X-XI
 Segle XII-XIII
 Segle XIV